ŠTÚDIE A ČLÁNKY

NÁČRT JAZYKOVÉHO OBRAZU MATKY V SLOVENČINE

Anna Gálisová

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Tajovského 40, Banská Bystrica
E-mail: anna.galisova@umb.sk

GÁLISOVÁ, A. (2022): Outline of Linguistic Image of the Word *matka* „mother" in Slovak. In: *Slovenská reč*, 2022, 87/2, 2, 6 – 32.

Abstract: This paper examines the linguistic image of the word *matka* „mother" in Slovak and its profiles. Theoretically, the paper is based on the principles of Slavic ethnolinguistics, and the examination of the Slovak linguistic image of mother relies on available relevant linguistic and empirical data. The analysis of linguistic data includes an examination of the lexical meaning captured in explanatory dictionaries, an examination of images of mother in Slovak phraseological units, as well as of the etymology of the lexeme *matka*. The empirical data was collected via questionnaire, and the paper both evaluates and correlates it with linguistic image of the word *matka* in Slovak. Finally, the paper enumerates individual profiles of *matka* in Slovak.

Keywords: *matka* „mother", linguistic image, language data, questionnaire, ethnolinguistics.

Článok v skratke:

- Štúdia sa venuje jazykovému obrazu matky v slovenčine. Sleduje hlavné jazykovokultúrne prístupy k obrazu matky v zahraničnej lingvistickej literatúre a teoreticky i metodologicky vychádza z poľskej školy kognitívnej etnolingvistiky.
- Štúdia predstavuje výsledky výskumu na základe analýzy systémových jazykových dát a porovnáva ich s údajmi získanými prostredníctvom dotazníka.
- Na základe teórie profilov text vymedzuje charakteristické rysy matky a prináša náčrt jazykového obrazu matky v slovenčine.

1. ÚVODNÉ POZNÁMKY

Pojem matky, jej rola v spoločnosti i v rodine, ako aj funkcie na ňu viazané či charakter vzťahu s matkou sú predmetom záujmu takmer všetkých spoločenských vied od psychológie cez sociológiu, antropológiu, historiografiu, etnológiu až po lingvistiku. V axiologickej štruktúre slovenskej (a zrejme aj akejkoľvek inej) kultúry má matka vysoké postavenie, je synonymom lásky a starostlivosti, ochrany, obety, ale aj materstva, pôvodu. Predstavuje jednu z najvyšších hodnôt, čo nám potvrdzuje nielen vlastná spoločensko-kultúrna skúsenosť, ale aj jazyk – túto hodnotu zachytáva napríklad parémia *Matka je matka* (= rola matky je nezastupiteľná, matka je ne-

nahraditeľná)[1] alebo jeden z kresťanských mravných imperatívov *Cti otca i matku svoju.* Z lexikálnosémantického hľadiska matke venovalo pozornosť viacero zahraničných lingvistov (napr. G. Lakoff, A. Wierzbicka, J. Bartmiński a i.), ale na poli slovenskej lingvistiky zarezonovala táto téma len okrajovo[2]. Poľská etnolingvistika ponúkla v priebehu niekoľkých posledných desaťročí pomerne komplexný obraz matky, no ten sa vzťahuje výlučne na poľský jazykovokultúrny priestor, ktorý je síce Slovákom blízky, jednako sa vo viacerých jednotlivostiach (predovšetkým vzhľadom na odlišnú historicko-kultúrnu determináciu) líši. Na základe toho predpokladáme, že i jazykový obraz matky v slovenčine môže mať (do istej miery) v porovnaní s poľštinou niektoré charakteristiky iné. Cieľom tejto štúdie je skoncentrovať dostupné poznanie súvisiace s danou témou a načrtnúť slovenský jazykový obraz matky, opierajúc sa najmä o výskumné metódy lublinskej etnolingvistickej školy, a konfrontovať ho s výsledkami poľskej etnolingvistiky.

V texte postupne predstavíme tie jazykovokultúrne prístupy k vymedzeniu obrazu matky, ktoré považujeme v súvislosti s danou témou za kľúčové (2. kapitola), priblížime vlastné teoreticko-metodologické východiská (3. kapitola) a prinesieme analýzu jazykových dát, ktoré sú pre jazykový obraz matky relevantné (4. kapitola). Piata kapitola sa venuje analýze a interpretácii dát, ktoré sme získali prostredníctvom elektronického dotazníka a ktoré dotvárajú jazykovo determinovaný obraz matky. V šiestej kapitole načrtávame štruktúru profilov s jednotlivými významovými rysmi, ktoré spoločne vytvárajú obraz matky v našej kultúre. Záverečná časť textu sumarizuje prezentované zistenia.

2. JAZYKOVOKULTÚRNE PRÍSTUPY K VYMEDZENIU OBRAZU MATKY

Stereotyp matky bol v centre záujmu viacerých kognitívnych lingvistov a lingvistiek[3]. G. Lakoff (2006[4], s. 84 – 86) predstavil model matky z hľadiska teórie

---

[1] Táto tautologická konštrukcia je však silne viazaná na kontext. Okrem citovanej prototypickej interpretácie („Deň matiek tu máme od nepamäti, lebo *matka je matka*.“)[1] sa pri použití tejto konštrukcie môžu v závislosti od kontextu aktivovať aj alternatívne interpretácie: „Keď moja dcéra mala zložiť hereckú skúšku na školu, bola Jiřina pri tom. Nebola som si istá, či na to má, *matka je matka*, nevidí všetko.“ [2] = matka je k svojim deťom nekritická; „A úprimne ho (= vianočné upratovanie) nenávidíme, ja osobne by som ho najradšej z tohto radostného obdobia vyškrtla, ale bohužiaľ, *matka je matka*, a tá keď zavelí, treba byť v pozore.“ [3] = matka je dominantná, je to autorita, ktorú sa poslúcha.

[2] Mikroanalýza jazykového obrazu matky v slovenčine sa nachádza vo vysokoškolskom učebnom texte ako príklad etnolingvistickej interpretácie významu (Orgoňová – Bohunická 2011, s. 34 – 36).

[3] Predstavenie jednotlivých autorov a prístupov má výberovú a reprezentatívnu povahu, najmä v zahraničnej literatúre je možné nájsť mnoho ďalších textov venujúcich sa jazykovému obrazu či prototypu matky (niekedy v kontexte komplexnejšieho obrazu ženy či rodiny), napr. M. Karwatowska (1997, 1998), J. Bańczerowski (2008), E. Jędrzejko (1994) a i., obrazu materstva v slovenčine a slovinčine sa venovala S. Kmecová (2016).

[4] Originál s názvom Women, Fire, and Dangerous Things vyšiel v r. 1987 vo vydavateľstve The University of Chicago Press.

idealizovaných kognitívnych modelov[5], pričom pojem *matka* vníma ako tzv. zväzkový model (cluster model), v ktorom sa spájajú viaceré kognitívne modely do jedného celku. V prípade matky tento zväzok pozostáva z piatich modelov, a to: modelu zrodenia (matka ako osoba, ktorá dieťa porodí), genetického modelu (matka ako žena, ktorá odovzdáva dieťaťu gény), modelu výchovy (matka ako človek, ktorý vychováva dieťa, stará sa oň), modelu manželstva (manželka otca dieťaťa je zároveň matkou tohto dieťaťa) a genealogického modelu (matka je najbližším ženským predkom dieťaťa). Podľa Lakoffa nemožno pojmu *matka* prisúdiť invariantnú definíciu, neexistuje jeho jediný, všeobecne prijímaný komplexný kognitívny model a hovoriaci si v konkrétnej komunikačnej situácii vyberá z daného zväzku príslušný model. Taktiež tvrdí, že žiadny z modelov nedokáže reprezentovať *skutočnú matku*, teda ani matka – rodička. V dnešnej modernej spoločnosti tvoria podľa neho súčasť tohto zväzkového modelu aj výrazy typu *nevlastná, adoptívna* či *slobodná matka*, pretože sú všetky matkami pre svoj vzťah k prototypu matky, v ktorom sa všetky modely konvergentne zbiehajú.

Na Lakoffove tvrdenia kriticky reagovala A. Wierzbicka (2014[6], s. 172 – 174), zdôrazňujúc, že jeho argumenty sú zo sémantického hľadiska nepresvedčivé. Polemizuje s jeho chápaním *skutočnej matky* a upozorňuje na to, že Lakoff prehliada syntaktický (a teda aj sémantický) rozdiel medzi vyjadreniami *moja skutočná matka* (t. j. biologická, resp. adoptívna matka) a *pre mňa skutočná matka* (len adoptívna matka). Wierzbicka tvrdí, že nemožno klásť adoptívnu (adoptive mother) a náhradnú matku (surrogate mother), ako ani matku s dieťaťom v pestúnskej starostlivosti (foster mother) na rovnakú úroveň ako biologickú matku (biological mother), podčiarkujúc, že príslušná lexéma bez atribútu označuje výhradne biologické matky. Dodáva tiež, že atribút *biologická* má svoje opodstatnenie len v kontrastnom kontexte, kým zvyšné atribúty (*adoptívna, náhradná* a pod.) si takýto kontext nevyžadujú. V danej polemike sa nevyhýba sarkastickej analógii a prirovnáva Lakoffove úvahy o nemožnosti jednoznačne a invariantne definovať pojem *matka* k situácii, akoby sme vymedzovali dva druhy koní – živé, teda biologické, a hojdacie, pričom na základe takéhoto chápania nemožno hovoriť o koňoch ako o živých zvieratách, keďže hojdacie kone živé nie sú. Wierzbicka v rámci svojej teórie univerzálnych sémantických jednotiek ponúka definíciu matky pozostávajúcu z biologických (a – c) a sociálno-psychologických komponentov (d):

[5] G. Lakoff chápe idealizované kognitívne modely ako štruktúry, prostredníctvom ktorých človek usporadúva svoje vedomosti a vedľajším produktom tohto usporiadania sú štruktúry kategórií a prototypové javy.

[6] Originál s názvom Semantics: Primes and Universals vyšiel v r. 1996 vo vydavateľstve Oxford University Press.

X je matka Y
(a) *kedysi, pred súčasnosťou, bol Y veľmi malý,*
(b) *vtedy bol Y vnútri X,*
(c) *vtedy bol Y ako súčasť X,*
(d) *z tohto dôvodu si ľudia môžu o X myslieť niečo také:*
„X chce pre Y-a robiť dobré veci.
X nechce, aby sa Y-ovi diali zlé veci.“
(Wierzbicka, 2014, s. 174)

Wierzbickej polemicky ladený text vyvolal v kognitívnolingvistických kruhoch ďalšiu diskusiu. J. Hilferty (1997) napríklad nepovažuje jej vymedzenie pojmu *matka* za lepšie od Lakoffovho a zdôrazňuje, že Lakoff, nahliadajúc na pojem *matka* cez prizmu idealizovaných kognitívnych modelov, chápe biologickú matku ako prototypového zástupcu danej kategórie (a teda Wierzbickej argumenty nie sú opodstatnené). Hilferty Wierzbickej tiež vyčíta, že štruktúru danej kategórie nepodkladá žiadnym empirickým dôkazom a že pojem *matka* nevymedzuje vzhľadom na žiadnu oblasť poznania, argumentujúc, že „pojmy nie sú samostatné entity, ktoré existujú vo vákuu, ale sú skôr neodmysliteľne začlenené do väčších znalostných štruktúr“ (Hilferty 1997, s. 53; prel. A. G.).

Pomerne komplexný jazykový obraz matky v poľštine predstavil J. Bartmiński (2016), ktorý pojem *matka* vníma ako jeden z existenciálne podstatných pojmov vystupujúci obvykle v kontexte ďalších takto podstatných pojmov (*domov, rodina, zem* a *národ*). Poľskému pojmu *matka* pripisuje špecifické rysy, ktoré podľa neho odrážajú svojbytnosť poľského národného údelu. Bartmiński na základe analýzy jazykových, textových a empirických dát predstavuje kognitívnu štruktúru tohto stereotypu a ponúka sústavu aspektov pojmu *matka* ako usporiadanie sémantických rysov spojených s daným pojmom. V tomto fazetovom usporiadaní chápe ako najzávažnejší vo vzťahu k poľskej kultúre a jazyku sociálny profil, t. j. matka ako človek, ktorý sa stará, pomáha, poskytuje útočisko a pod.

Na východiská J. Bartmińského nadväzuje I. Belińska-Gradziel (2009) a všíma si jazykový obraz matky v poľštine v kontexte a prepojení na jazykový obraz rodiny vo všeobecnosti aj na jazykový obraz iných príslušníkov blízkej rodiny – otca, dcéry a syna. Na základe analýzy jazykových, textových a empirických dát Belińska-Gradziel vymedzuje v rámci súčasného poľského jazykového obrazu matky štyri profily: a) matka ako strážkyňa rodinného kozuba (t. j. starostlivá, milujúca, ktorá sa obetuje pre deti, chráni ich a pod.; základný profil), b) matka ako obeť patriarchálneho systému (t. j. feministicko-liberálny profil matky), c) nepriateľská matka (t. j. profil „toxickej“ matky, ktorá odmieta deti alebo starostlivosť o ne, príp. odmieta správať sa podľa očakávaní spoločnosti) a d) „supermama“ (profil charakteristický

pre marketingovú sféru komunikácie, pre súčasnú reklamu, ktorá prezentuje obraz matky supermanky).

Tradičnému jazykovému obrazu ženy, a teda aj matky v češtine sa venovala A. Christou (2020), pričom nové modely materstva stoja na okraji jej bádateľského záujmu. Obraz matky vníma ako neoddeliteľnú a kľúčovú súčasť obrazu ženy v kontexte iných etáp a rol v ženskom živote (dievča, stará žena, manželka). Vo svojom texte sa opiera o teóriu a metódy skúmania jazykového obrazu sveta, analyzuje jazykové i textové (umelecké, folklórne) dáta a dospieva k zisteniu, že v češtine je práve *matka* v spojení s rolou *manželky* prototypovou realizáciou pojmu žen*a*. V tradičnom jazykovom obraze ženy označuje ako kľúčový význam plodnosť a rodenie detí.

V slovenskom kontexte sa venuje obrazu matky v nemčine A. Braxatorisová (napr. 2021). Vo svojich textoch vychádza predovšetkým z prístupov J. Bartmińského i J. Bańcerowského a analyzujúc korpusový materiál, prináša axiologické interpretácie kontextových výskytov lexémy *matka* (*Mutter*) v nemčine. V súvislosti s jazykovým obrazom matky v slovenčine sa nachádza mikroanalýza jazykového obrazu matky vo vysokoškolskej učebnici lexikológie (Orgoňová – Bohunická 2012).

3. TEORETICKO-METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ

Vo svojom prístupe teoreticky vychádzame z princípov modernej slovanskej etnolingvistiky, pričom cieľom tohto textu je načrtnúť jazykový obraz matky v slovenčine na základe analýzy jazykových a empirických dát. Pri skúmaní sémantických extenzií pojmu *matka* sa budeme opierať o teóriu profilov a využívať metódu profilovania, teda hľadať vnútornú logiku v tom, ako sa v slovenčine rozvíja význam daného pojmu. Profily chápeme ako varianty konceptualizácie pojmu. Nazerajúc na pojem cez prizmu toho-ktorého profilu, do popredia vystupuje istý sémantický prvok, ktorý tvorí súčasť skúmanej pojmovej štruktúry. Profily sa nachádzajú akoby vnútri významu pojmu, teda netvoria samostatné významy, ale ide o spôsoby organizácie sémantického obsahu pojmu (napr. Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska 2007; Vaňková – Čurdová 2014). Podľa J. Bartmińského a J. Niebrzegowskej-Bartmińskej (2007) je profil variantom predstavy o interpretovanej entite a profilovanie je „subjektovou (tj. svůj subjekt mající) jazykově-pojmovou operací, která spočívá ve svébytném vytvoření obrazu daného předmětu, a to prostřednictvím jeho uchopení z hlediska určitých aspektů (podkategorií, fazet), jako je např. původ, vlastnosti, vzhled, funkce, události, prožitky apod., a to v kontextu vědomí (wiedza) určitého typu a v souladu s požadavky určitého hlediska.“ Považujeme za dôležité zdôrazniť, že kognitívnosémantické chápanie významu má špecifický charakter, význam slova možno vymedziť či charakterizovať len s ohľadom na širšiu vedomostnú štruktúru, vzhľadom na ktorú je príslušné slovo relativizované, a na adekvátny opis lexikálnej reprezentácie je potrebný encyklopedický opis významu slova (Evans 2009; pozri

tiež Langacker 2008, Fillmore 1976, Bartmiński 2006). Hoci je dôležité vychádzať z opisu významu, tak ako ho zachytávajú výkladové slovníky, genus proximum a differentia specifica používateľovi jazyka ponúknu len základ obrazu, opierajúci sa neraz o prototyp kategórie. Vychádzame teda z predpokladu, že pojem *matka* má v každej, čiže aj slovenskej kultúre ešte ďalšie charakteristiky, ktoré slovníkové opisy a exemplifikácie zachytávajú parciálne. Tieto konotácie sú v jazyku a kultúre (a ich prostredníctvom) fixované a spoluvytvárajú stereotyp matky prítomný v našom jazykovo-kultúrnom spoločenstve.

4. MATKA V KONTEXTE JAZYKOVÝCH DÁT

4.1. ETYMOLÓGIA LEXÉMY *MATKA* A JEJ SYNONÝM

Ľ. Králik (2015, s. 349) uvádza, že lexéma *matka* (psl. *matъka*) je derivátom lexém *mať, mater* (psl. *mati*). Ide o deminutívum, ktoré síce v súčasnej slovenčine stratilo tento charakter, ale je dôkazom pozitívneho vzťahu k matke. Lexéma *mama* vznikla reduplikáciou slabiky *ma-*, teda tzv. optimálnej slabiky, ktorá vzniká spojením labiálneho konsonantu s vokálom (porov. Ondráčková 2010). Tieto typy slabík patria medzi prvé, ktoré deti vyslovujú, a preto pravdepodobne tvoria hláskovú štruktúru slov označujúcich najbližšie osoby z rodinného prostredia (*mama, papa, baba* a pod.). R. Jakobson (1971, s. 21 – 29) uvádza, že detské pomenovania matky a otca (*mama*, *papa*) sú prvé zmysluplné jednotky detskej reči a vznikajú kombináciou optimálnej spoluhlásky a optimálnej samohlásky. Pôvod slabiky *ma-* usúvzťažňuje Jakobson so zvukom, ktorý dieťa vydáva pri saní materského mlieka. Označuje ho ako nazálne mumlanie (nasal murmur) a túto fonačnú reakciu dieťa neskôr reprodukuje ako anticipačný signál pri samotnom pohľade na jedlo, prípadne ako prejav túžby po jedle a tiež ako prostriedok vyjadrenia akejkoľvek nespokojnosti. Postupne tento nazálny zvuk získa vokalické rozšírenie a dieťa slabiky reduplikuje, čo je pri tvorbe detských slov produktívny prostriedok. Na pôvod v detskom mumlaní odkazuje pri etymologickom výklade hesla českej lexémy *máma* aj J. Rejzek (2015)[7]. Etymológia lexém *mama, matka* poukazuje na vzťah dieťaťa a matky, z hľadiska formy sa lexéma spája s kŕmením dieťaťa, teda aktivitou, ktorá daný vzťah upevňuje. Túto reláciu reflektujú nielen jednotlivé profily samotného jazykového obrazu matky, ale zachytávajú ju aj primárne významy slovníkových definícií príslušnej lexémy.

4.2. SLOVNÍKOVÉ EXPLIKÁCIE

Primárny význam lexémy *matka* v slovenských výkladových slovníkoch – „žena vo vzťahu k svojmu dieťaťu; rodička“ (Krátky slovník slovenského jazyka,

[7] Podobne uvádzajú aj V. Machek (1968, s. 355), A. Brückner (1927, s. 325 – 326) aj O. Meľnyčuk (1989, s. 414), dodávajúc, že od tvarov *ma-, pa-*, charakteristických pre detskú reč, vznikli prostredníctvom sufixu *-ter* latinské označenia blízkych rodinných príslušníkov.

ďalej len KSSJ), „žena vo vzťahu k svojmu dieťaťu, rodička“ (Slovník súčasného slovenského jazyka, ďalej len SSSJ)[8] alebo „žena, ktorá dala dieťaťu život, rodička“ (Slovník slovenského jazyka, ďalej len SSJ) a „matka, ktorá porodila jedno alebo viacero detí, u ľudí aj zvierat“[9] (Bernolák 1825, ďalej len SSČLNU) – pozostáva zo základných rysov, ktoré sú charakteristické pre všetky designáty kategórie *matka*: 1. byť ženou, 2. mať dieťa, príp. 3. porodiť dieťa. Hoci sú všetky súčasťou opisu významu jednej lexémy, nemajú rovnaký status. Používatelia jazyka v rámci svojej lexikálnosémantickej kompetencie jednotlivé prvky hierarchizujú (porov. Dolník 2007), a hoci slovníkové explikácie danú hierarchizáciu explicitne neoznačujú (ani to nie je potrebné), táto hierarchizácia je v jednotlivých opisoch prítomná. Príznak „žena“ je z hľadiska lexikálnej sémantiky aj jazykového obrazu sveta obligatórnym komponentom danej lexémy, a teda v rámci usporiadania profilov slovenského pojmu *matky* nadradenou kategóriou, kým „mať/porodiť dieťa“ možno označiť za fakultatívne členy. Toto tvrdenie možno doložiť nielen existenciou adoptívnych či náhradných matiek, ale aj z bežnej komunikácie známym tvrdením *Nie je matkou tá, ktorá porodí, ale tá, ktorá vychová.*[10] Z výkladu primárneho významu lexémy *matka* je tiež badateľné, že v novších slovníkoch sa deskripcia významu mierne modifikovala: príznak „porodiť dieťa“ ustupuje príznaku „mať dieťa“, hoci pripojené synonymum *rodička* jednako daný sémantický príznak implikuje.[11] Na základe uvedeného možno predpokladať, že hoci je matka – rodička stále prototypovým exemplárom kategórie matka, v empirickom poli bežného používateľa je v našom kultúrnom prostredí matka – nerodička (možným) prvkom príslušnej kategórie. Pri porovnaní jednotlivých slovenských výkladových slovníkov je zrejmé, že SSSJ sa najvýraznejšie opiera o prototypický výklad lexémy a rôzne významové variácie sú naznačené až prostredníctvom exemplifikácie. Tento prístup je zrejmý aj zo štruktúrovanej exemplifikačnej zóny: ako prvé sú ilustrované stereotypné charakteristiky a až po nich nasledujú variantné, neprototypické spojenia: „*láskavá, starostlivá m.; milovaná, obetavá m.; biologická m; nevlastná m.; adoptívna m.; náhradná m.; slobodná, osamelá m.; m. živiteľka*“. V jednotlivých exemplifikáciách pri základnom význame danej lexémy sa vo všetkých výkladových slovníkoch manifestuje predovšetkým biologický a psychosociálny profil: a) *„mnohodetná, nastávajúca m.“* (KSSJ, SSSJ,

[8] K rozdielu vyplývajúcemu z použitia čiarky a bodkočiarky pri opise primárneho významu v KSSJ a SSSJ pozri text nižšie a poznámku pod čiarou č. 11.

[9] V Bernolákovom slovníku (1825) v nemčine: „die Mutter, die ein Kind, oder Kinder geboren hat, von Menschen, und Thieren“.

[10] Podobne v poľštine, porov. Bartmiński 2008, s. 35 – 36; 2016, s. 117.

[11] V KSSJ (na rozdiel od SSSJ) je *rodička* od opisu významu slova oddelená bodkočiarkou, čo naznačuje vnímanie významového odtienku vzhľadom na primárny význam lexémy *matka*. Bodkočiarka implikuje dva významové varianty (a) žena vo vzťahu k svojmu dieťaťu a (b) rodička. SSSJ oddeľuje tieto časti výkladu významu od seba čiarkou – ide tu teda o vysvetľovací vzťah, stotožnenie: žena vo vzťahu k svojmu dieťaťu, teda rodička.

SSJ), *„biologická m.“* (SSSJ), b) *„starostlivá m.“* (KSSJ, SSSJ, SSJ), *„láskavá m.“* (KSSJ, SSSJ, SSJ), *„milovaná m.“* (SSSJ). Ako vyplýva z nasledujúceho textu, tieto profily sú bohato zastúpené tiež v iných jazykových dátach, ale aj v údajoch získaných prostredníctvom dotazníka.

Spojitosť matky s nadradenou kategóriou ženy je zrejmá aj z pomenovaní iných členiek rodiny, napr. *stará mama* vo význame babka, *mama* ako oslovenie svokry zaťom či nevestou, *mamička, maminka* ako oslovenie manželky, *svadobná mama*, teda matka ženícha v deň svadby. Silnú spätosť materstva so ženskosťou implikuje aj niekdajšie oslovovanie starších žien (zrejme predovšetkým na vidieku) – *(pani) matka* (SSJ).

Jeden z odvodených významov lexémy *matka* sa vzťahuje na prezentovaný biologický profil – „(po)rodiť potomstvo“: „zvieracia samica majúca mladé; včel. včelia kráľovná“ (KSSJ, podobne SSSJ, SSJ; včelia kráľovná aj SSČLNU). Daný aspekt sa prejavuje aj v starších prenesených významoch *„synovia jednej matky“*, t. j. rovnaká národná príslušnosť, a *„dieťa slovenskej matky“*, t. j. slovenského pôvodu (obe SSJ). Idol materstva reprezentuje *Matka Božia* či *Božia Matka*, teda Panna Mária, matka Ježiša Krista. V kresťanskej kultúre ide o zásadnú postavu v panteóne svätých, čo sa v slovenskej kultúre vzhľadom na dlhodobú tradíciu tzv. mariánskeho kultu na našom území javí ako pomerne dôležité. V Matke Božej sa snúbia rysy matky (starostlivá, obetavá, milujúca, odpúšťajúca) s rysmi svätice (nepoškvrnená, sedembolestná, zbožná, s orodovníckou silou).

V SSSJ sa v rámci primárneho významu nachádzajú aj lexikalizované spojenia *krstná matka* (v KSSJ a v SSJ len ako *krstná mama*), ktorá preberá na seba úlohu starať sa spolu s rodičmi o duchovný život dieťaťa, a *birmovná matka* (v KSSJ a v SSJ len ako exemplifikácia pri výklade hesla *birmovný*), ktorá v rímskokatolíckej cirkvi nielen „sprevádza birmovanca pri birmovaní“ (SSSJ), ale zároveň je vzorom správneho konania, duchovnou radkyňou, ktorej úlohou je pomáhať birmovancovi na ceste k zrelému kresťanstvu. Tieto lexikalizované spojenia možno vnímať ako extenziu biologického rodičovstva smerom k duchovnému rodičovstvu, čo prepája biologický, psychosociálny a etický profil pojmu *matka*. V rámci psychosociálneho profilu možno vnímať významové extenzie prítomné v spojeniach *duchovná matka* (KSSJ, SSSJ) alebo *matka predstavená* (SSSJ), ktorá stojí na čele kláštora. Tu ide o obraz matky, ktorá sa (múdro, zodpovedne) stará o svojich zverencov. Aj tu sa však prestupuje psychosociálny („stará sa“) a psychologický („múdra“, „zodpovedná“) profil. Pri týchto lexikalizovaných spojeniach je v daných slovenských výkladových slovníkoch rozdiel v ich lexikografickom spracovaní. Kým v SSSJ ide o sémantické deriváty zachytené v rámci danej polysémickej jednotky ako 2. význam s kvalifikátorom „i cirk.“: „žena starajúca sa o niekoho al. múdro, zodpovedne riadiaca niečo: *duchovná m.; m. predstavená* predstavená kláštora al. opátstva“, v KSSJ

má spojenie *duchovná matka* označenie preneseného významu v rámci výkladu primárneho významu lexémy.

4.3. SYNONYMÁ A DERIVÁTY

Synonymum *rodička* (Synonymický slovník slovenčiny, ďalej len SSS) potvrdzuje už prezentovaný významový rys pojmu *matka*: „porodiť dieťa". Podobne aj slovné spojenie *darkyňa života*, ktoré zachytáva SSS. Viaceré ďalšie synonymá sú deminutívnymi formami lexémy *mama* a svedčia o pozitívnom vzťahu k matke: *mamka*, *mamička*, *maminka*, *mamuľka*, *mamulienka*, *mamušenka*, *mamušinka*, *mamuška*, *mamičenka* (SSS). Ďalším charakteristickým rysom teda je, že dieťa svoju matku ľúbi, obracia sa k nej s láskou. Ostatné synonymá lexémy *matka* nie sú nositeľmi ďalších charakteristických rysov, či už ide o lexému *mať* (SSSJ, KSSJ, SSJ) alebo *mati* (KSSJ, SSJ).

Značná časť derivátov nemá metaforické či metonymické extenzie významu, z tohto hľadiska sú zaujímavé azda len lexémy *mamičkár* (KSSJ, SSSJ, SSJ, SSČL-NU), *matica* (viacero významov; KSSJ, SSSJ, SSJ) a *maternica* a tiež adjektívne deriváty *matkin, materin, mater(in)ský*, a to najmä v rámci rôznych lexikalizovaných spojení. Výraz *mamičkár*, teda „dieťa alebo dospelý pripútaný k matke, nesamostatný, rozmaznaný človek", implikuje, že význam slova *matka* zahŕňa rys „dieťa je závislé od matky". Výklad primárneho významu lexémy *matica* vo výkladových slovníkoch nereflektuje matku, ale spojitosť s matkou naznačuje jednak slovotvorná štruktúra danej lexémy a jednak jej etymológia. *Matica* ako voľná súčasť skrutkového spojenia s vnútorným závitom, hovorovo tiež *matka*, „sa vysvetľuje predstavou o „ženskej" a „mužskej" časti spájaných zložiek" (Králik 2015, s. 350)[12]. Daný význam implikuje spojitosť, jednotu s mužom.[13]. Ďalší význam lexémy *matica* označuje usporiadanie čísel alebo iných veličín do tabuľky. Podľa Ľ. Králika (2015, s. 350) ide pravdepodobne o preklad latinského *matrix* (maternica). Ide o miesto, kde sa niečo vyvíja, rovnako ako sa vyvíja plod v maternici ženy. Takisto derivát *maternica* (KSSJ, SSSJ, SSJ) implikuje rys „v matke sa dieťa vyvíja". *Matica* vo význame inštitúcie implikuje rys „matka je starostlivá, stará sa o svoje deti, o rodinu". Matica slovenská bola pomenovaná analogicky podľa podobnej inštitúcie u iných slovanských národov a ide pravdepodobne o metaforické rozšírenie označujúce starostlivosť o národ.

Lexikalizované spojenia s adjektívnymi derivátmi *materský, materinský, materin, mamin* (KSSJ, SSSJ, SSJ) implikujú niekoľko ďalších rysov utvárajúcich obraz

[12] Podobne tiež J. Rejzek (2015, s. 383).

[13] Silnú súvzťažnosť medzi pojmami *matka* a *manželka* pomenúva v súvislosti s tradičným jazykovým obrazom ženy v češtine aj A. Christou (2020, s. 164), ktorá uvádza, že ide o prototypovú realizáciu kategórie žena.

matky v slovenčine. Už odvodený význam lexémy *materinský* odkazuje na starostlivosť matky, jej lásku, nehu: „pripomínajúci matku, starostlivý“ (KSSJ, podobne aj SSJ) aj „charakteristický pre matku, vyznačujúci sa obetavou starostlivosťou, láskavým správaním, nehou; pripomínajúci matku“ (SSSJ). Rys starostlivosti o dieťa implikujú aj slovné spojenia *materská (dovolenka)* či *materská škola*. Na základ, pôvod či východisko odkazuje ďalší derivovaný význam lexémy *materský*: „považovaný za základ, východiskový bod niečoho (istej štruktúry, celku), miesto pôvodu (nejakej myšlienky, hnutia), pôvodný, prvotný, východiskový“ (SSSJ, podobne KSSJ aj SSJ) – *materská loď, materská krajina, materská politická strana, materská spoločnosť* a pod. Tu možno badať nielen súvislosť s rysom „matka rodí/porodila dieťa“, teda je pôvodcom, ale aj s rysom „matka je dôležitá/najdôležitejšia (jediná, nenahraditeľná) osoba v skupine“. Tak ako prototypové dieťa udržiava vzťah so svojou matkou aj v dospelom veku, vracia sa lietadlo na svoju *materskú loď* alebo sa človek hlási k svojej pôvodnej, *materskej krajine*. Ďalší významový rys „dieťa po matke dedí“ sa manifestuje v lexikalizovanom spojení *materské znamienko*, ale aj v zastaranej substantivizovanej lexéme *materinské* – „dedičský podiel majetku po matke“ (Historický slovník slovenského jazyka, 1992). Významový rys „matka svoje deti vzdeláva, učí“ je zrejmý z lexém *materčina, materinský jazyk,* teda jazyk matky, ktorý si dieťa osvojuje v ranom veku.

Slovenčina disponuje tiež niekoľkými frazeologickými jednotkami s komponentmi adjektívnych derivátov lexém *mama, matka, mať*, tie však analyzujeme v podkapitole 4.5.

4.4 OPOZÍCIE

Je zrejmé, že obraz matky v slovenčine je vo veľkej miere sprevádzaný pozitívnymi konotáciami. Aj z tohto dôvodu sú zaujímavé lexémy a lexikalizované spojenia tvoriace opozíciu obrazu ideálnej (dobrej, starostlivej, milujúcej, ochraňujúcej) matky. V opozitnom vzťahu k dobrej, starostlivej matke je frazéma[14] *krkavčia*[15] *matka* (SSSJ, SSJ), teda taká, ktorá sa o svoje dieťa nestará (prípadne mu dokonca ubližuje, zabije ho). Nositeľom negatívnych konotácií je aj označenie nevlastnej matky – *macocha* (KSSJ, SSSJ, SSJ, SSČLNU), ktoré s matkou súvisí tiež etymologicky (porov. Králik

[14] Hoci ide o frazeologickú jednotku, zaradili sme ju do príslušnej podkapitoly vzhľadom na relevantnosť opozitného vzťahu a v podkapitole analyzujúcej frazeologizmy sa danej jednotke už nevenujeme.

[15] Krkavec sa objavuje v mytológii mnohých národov, napr. krkavce Huginn a Muninn sprevádzajú boha Odina, vyskytujú sa aj v starozákonnom texte o potope (v niektorých prekladoch ako *havran*). Bývajú negatívne konotované – pravdepodobne pre svoju farbu, hlas a fakt, že krkavec je mrchožrút. O negatívnej konotácii svedčí aj prenesený význam – kto profituje z nešťastia iných. Ukazuje sa tu nevedecký (ľudový, naivný) základ jazykového obrazu sveta, pretože v skutočnosti sú krkavce starostlivými rodičmi. V európskej kultúre sa krkavec prestupuje s havranom, zrejme pre svoju fyzickú podobu (porov. napr. preklad básne E. A. Poa Havran, v origináli The Raven, teda krkavec; ľudová rozprávka Sedem zhavranelých bratov má v češtine názov Sedmero krkavců a pod.).

2015, s. 338). Hoci výkladové slovníky v opise významu príslušnej lexémy uvádzajú neutrálny význam slova (nevlastná matka), v prenesených významoch (KSSJ, SSJ), ako aj v exemplifikáciách je táto negatívna konotácia zachytená (*zlá macocha*). Toto tvrdenie podporujú aj deriváty – *správať sa k niekomu macošsky*, t. j. bez lásky („matka ľúbi svoje dieťa"), alebo *macošské pomery*, t. j. nežičlivé, zlé („matka je dobrá") (obe KSSJ, SSSJ, SSJ). Daný obraz je zafixovaný aj v slovenskej frazeológii: *byť od macochy* (KSSJ, SSSJ, SSJ), t. j. odstrkávaný verzus „matka ľúbi svoje dieťa", *byť macochou* (KSSJ, SSSJ, SSJ), t. j. prejavovať málo starostlivosti verzus „matka sa stará o svoje dieťa". Podobne sa tento obraz črtá aj v súvislosti so slovenskými parémiami: *Iba jedna macocha bola dobrá, i tú* čert *vzal.* (Habovštiaková – Krošláková 1996, s. 130; ďalej len FS; Záturecký 1974, s. 75, ďalej len SPPÚ), *Macocha, čertova socha (psia socha, čertov bič).* (FS, s. 130; SPPÚ, s. 75 – 76), *Macochy, macochy, povešať na sochy, a moju macochu na najvyššiu sochu.* (FS, s. 130; SPPÚ, s. 76), *Otčim na ozim a macocha – čertova rázsocha.* (SSČLNU; FS, s. 130; SPPÚ, s. 76) a pod. Tento negatívny obraz macochy dotvárajú aj folklórne i umelecké texty, v ktorých macocha svoje nevlastné dieťa bije (verzus „matka je k dieťaťu nežná"), neľúbi ho, nestará sa oň (napr. ľudové rozprávky *Mať a macocha alebo zlatá páva*, kde je zlá macocha prirovnávaná k strige, či *O dvanástich mesiačikoch*, kde krutá macocha vyženie Marušku do zimy, aby jej plnila nezmyselné priania, spomedzi umeleckých textov napr. Hviezdoslavova *Zuzanka Hraškovie*, ktorú macocha bije). O negatívnom obraze macochy v slovenskej kultúre svedčí aj jazykový fakt, že od tohto pomenovania sa neutvorila a nepoužíva deminutívna forma[16] označujúca nevlastnú matku, zatiaľ čo pri pomenovaniach iných rodinných príslušníkov sú deminutíva bežné.

Pri opozitnej dvojici (vlastná) *matka – macocha* sa manifestuje vzťah vlastný – cudzí, J. Bartmiński a J. Panasiuk (2001, s. 381) tvrdia, že negatívny stereotyp *macochy* (aj *svokry*) má medzinárodný charakter, pričom v ňom dominuje „cudzosť" a „nepriateľstvo"[17]. Aj v slovenských frazémach je obraz macochy sprevádzaný obrazom čerta či psa, teda niečoho neľudského, zvieracieho.

4.5. FRAZEOLOGICKÉ JEDNOTKY[18]

Z hľadiska jazykového obrazu sveta je frazeologický fond cenným materiálovým zdrojom, pretože mnohé obrazy a hodnoty ostávajú vo frazeologizmoch vzhľa-

[16] Jedine v nárečiach jestvuje forma *macoška* na pomenovanie sirôtky trojfarebnej (podobne ako v češtine).

[17] Porov. tiež A. Christou 2020, s. 93 – 96.

[18] Frazeológiu v tomto texte chápeme širšie, teda ako súhrn klasických typov frazeologizmov (s vlastnosťami obraznosti, ustálenosti, sémantickej transpozičnosti, nadslovnosti, expresívnosti, dispozičnosti, druhotnosti a gnómickosti) a ustálených spojení paremiologickej povahy. Zároveň si všímame aj staršie, príp. menej frekventované frazeologické jednotky, pretože aj ony mohli prispieť k utváraniu jazykového obrazu *matky* v slovenčine.

dom na ich ustálenosť petrifikované. Viacero slovenských frazeologizmov dokladá už prezentované charakteristiky matky, ale niektoré prinášajú ďalšie rozšírenia, prípadne nové rysy.

Z hľadiska biologickej spätosti matky a dieťaťa možno v slovenskom frazeologickom fonde nájsť celú skupinu parémií, ktoré sú metaforou zrodenia, pôvodu: *Opakovanie je matkou múdrosti.* (SSSJ; SSJ; FS, s. 108), *Opatrnosť je matka múdrosti.* (KSSJ, SSJ), *Lenivosť je matka núdze.* (SSSJ, FS, s. 59), *Pýcha býva matkou svárov.* (SSJ; FS, s. 50), *Záhaľka je matkou všetkých nerestí.* (FS, s. 60) a pod. Na pôvod odkazujú i menné frazeologické jednotky *matka Príroda, matka Zem* (obe SSSJ, SSJ; pozri nižšie *matka živiteľka*) a *Mohla by mu byť matkou.* (FS, s. 119). Medzi slovenskými parémiami sa objavuje aj rys „matka odnosí dieťa, v matke sa dieťa vyvíja“: *Pamätajte, že vás jedna mať pod srdcom nosila.* (FS, s. 87), avšak podstatne väčšiu skupinu tvoria frazeologizmy, ktoré implikujú, že matka dojčí, *kŕmi* svoje dieťa: *(ešte) má (materské) mlieko na brade* (KSSJ, SSSJ, SSJ, Habovštiaková 1990, s. 183, ďalej len ČZF), *ešte mu mlieko po brade tečie/na brade neuschlo* (SSSJ, SSJ), *prijímať/osvojiť si niečo s materským mliekom* (SSSJ, KSSJ, SSJ), *Zdužnel, ako čo by o (na) materinskom mlieku žil.* (FS, s. 29). Obraz kŕmenia dieťaťa implikuje aj obrazné slovné spojenie *matka živiteľka* vo význame „naša Zem“ (SSSJ; vo význame vysokoškolskej inštitúcie pozri nižšie). Obraz Zeme aj zeme ako rodiacej matky, ktorá nás kŕmi, je implicitne prítomný aj v niektorých ďalších kolokáciách: *zem/pôda rodí, poskytuje úrodu, plody, stromy bývajú obťažkané plodmi/ovocím*[19]. *Matka živiteľka*[20] je však taktiež označením vysokoškolskej inštitúcie, alma mater (SSSJ), teda univerzity, kde človek získal svoje vzdelanie[21].

Ďalším rysom, ktorý je prítomný vo viacerých frazeologizmoch, je dedičnosť, „dieťa dedí po matke, matka odovzdáva dieťaťu svoje vlastnosti, svoju fyzickú podobu“: *byť celá matka/na matku* (SSSJ, KSSJ)*, Aká matka, taká Katka (taká celá jej čeliadka).* (KSSJ, SSSJ, SSJ, SSČLNU; ČZF, s. 204; SPPÚ, s. 70), *Nemohla by sa ho matka odriecť.* (ČZF, s. 204; SPPÚ, s. 74), *Je matkina dcéra.* (ČZF, s. 204), *Je celá matka.* (ČZF, s. 204), *Akoby ich jedna mať bola mala.* (SPPÚ, s. 87).

Z psychosociálneho hľadiska je z frazeologizmov zrejmý obraz starostlivej matky, pričom sa tu starostlivosť matky prelína s ochranou, s tým, že dieťa je od svojej matky závislé, matka dieťaťu poskytuje útočisko, ochraňuje ho. Starostlivosť matky o dieťa môže byť dlhodobá, čo sa v súčasnosti prejavuje tým, že mladí dospelí ostávajú bývať s rodičmi, pretože majú zabezpečenú pohodlnú starostlivosť, čo sa

[19] Podobne v poľštine (porov. Grzegorzczykowa 2010, s. 192) a češtine (porov. Vaňková 2007, s. 61).

[20] Ide o kalk z lat. *alma mater*.

[21] V súvislosti so vzdelávaním možno v slovenčine badať viaceré metafory spojené s požívaním jedla a trávením: *nasať informácie, hltať knihy,* text býva *nasýtený informáciami*, nadšeného študenta štúdium úplne *pohltí* a absolventi univerzity či odboru bývajú nazývaní aj *odchovancami*.

odráža vo frazéme *mama hotel* (SSSJ). Keď je starostlivosť matky prehnaná, dieťa je nesamostatné a potrebuje *sa držať maminej/materinej sukne/mamy za sukňu* (KSSJ, SSSJ, FS, s. 57). Závislosť dieťaťa od matky, nesamostatnosť je zrejmá aj zo staršej parémie *Dieťa ide za matkou ako teliatko za kravou.* (SPPÚ, s. 73). Starostlivosť matky o dieťa je základom metaforického prenesenia významu na starostlivosť o iného jednotlivca, resp. skupinu ľudí. Keď sa žena o niekoho láskavo stará, prípadne ho s láskou a nehou vychováva, môže mu *byť druhou mamou*. Starostlivosť spojená s vedením alebo dôležitým postavením v sociálnej skupine sa pretavila do slovného spojenia *matka pluku*, ktorým sa označuje predovšetkým žena starajúca sa o prostitútky, príp. majiteľka verejného domu (*bordelmama*). Ide tu o prenesené významy, ktoré síce nie sú zachytené vo frazeologických ani výkladových slovníkoch (s výnimkou *bordelmama* v SSSJ), ale sú známe z bežnej komunikácie a dokladajú ich aj textové dáta[22]. Matka dieťaťu pomáha, je mu oporou, a preto sa na ňu môže spoľahnúť: *Spolieha sa naňho ako na vlastnú mať.* (FS, s. 46).

V našej spoločnosti považujeme za prirodzené, že matka ľúbi svoje dieťa/deti, čo potvrdili už aj významy spojené s macochou. Materinská láska je považovaná za nenahraditeľnú: *Keď umrie otec, sú deti len polosiroty; keď umrie matka, sú celé.* (FS, s. 130; SPPÚ, s. 76). Niekedy môže matka ľúbiť svoje dieťa až nekriticky, čo zvykneme označovať ako *opičiu lásku* (KSSJ, SSSJ)[23]. Matka vo svojej láske vníma svoje deti ako krásne a výnimočné: *Každej materi jej decko najkrajšie. – Milé materi decko, čo by hneď slepé bolo. – Pekné materi dieťa.* (všetky FS, s. 87; SPPÚ s. 73). Starších slovenských parémií, ktoré v súčasnosti nie sú priveľmi frekventované a ktoré odzrkadľujú lásku matky k jej dieťaťu, možno nájsť ešte viac. Tak ako slovenská frazeológia zachytáva lásku matky k jej dieťaťu, je v nej prítomná aj intenzívna emócia dieťaťa k matke: *Matka sladká, kto ju má.* (FS, s. 87; SPPÚ, s. 73), *Matka sladká, otec drak, nezriedka to býva tak.* (FS, s. 130; SPPÚ, s. 73). Keď dieťa lipne na svojej matke až príliš, je to *mamičkin maznáčik* (SSSJ). Láska dieťaťa k matke je spojená aj s tým, že matka je jediná, nenahraditeľná: *Matka je matka*. (FS, s. 87; SPPÚ, s. 73) – význam tejto tautológie je však silne viazaný na kontext. Keď sa matke niečo stane, dieťa je nešťastné: *Plače, ani čo by mu matka umrela*. (SPPÚ, s. 455), *Zazerá, ako čo by mu otca (mater) zabil.* (FS, s. 94). Všetky tieto frazeologizmy potvrdzujú vysokú hodnotu, ktorá je matke v spoločnosti pripisovaná. Svedčí

[22] Porov. napr. „Keď sa v Devíne ubytoval „objekt“, o vyťaženie ktorého mala štátna bezpečnosť záujem, na pokyn *matky pluku* hneď naklusali do hotela aj štyri jej dámičky, aby – jedna v podobe šatniarky, druhá servírky, tretia ako predavačka zákuskov a štvrtá ako chyžná decentne ponúkli objektu svoje služby.“ a „Dodnes Timmerová spomína, ako sa starala o jahniatka: „Bola som tak trochu ich *druhou mamou*.“[4]

[23] Aj tu sa podobne ako pri frazeologizmoch s komponentom *macocha* či frazeologickom spojení *krkavčia matka* prejavuje obdobný antropocentrický charakter jazykového obrazu sveta – prítomnosť opozície svoj – cudzí; ľudský – zvierací.

o tom aj množstvo nadávok, kliatob a zlorečení založených na preklínaní matky, pretože práve v tých sa útočí na hodnoty, ktoré sú človeku cenné, napr. ísť *do psej matere*, *Tvoju psiu mater!* (obe SSJ, SPPÚ, s. 604), *Sto hromov v tvojej materi.* (SPPÚ, s. 604), *je*m ti mater, matkinu p*u* (obe SNK)[1] a pod.

Matka chápe svoje dieťa, rozumie mu: *Nemému [dieťaťu] ani vlastná matka/mať nerozumie.* (KSSJ, SSSJ, SSJ; MFS, s. 140). Matka svoje dieťa/deti vychováva: *Ohýbaj ma mamko, zakiaľ som ja Janko, keď ja budem Jano, neohneš ma mamo.* (FS, s. 130; SPPÚ, s. 74), *Skorej vychová jedna mať sedmoro detí ako sedmoro detí jednu matku.* (FS, s. 87; SPPÚ, s. 73). Matka je prísna: *Chudoba je prísna matka, ale má cnostné deti.* (SPPÚ, s. 242) a svoje deti niekedy trestá, bije: *Materinská bitka je polovičatá.* (ČZF, s. 204; SPPÚ, s. 73), *Matka bije, telo tyje.* (SPPÚ, s. 73). Od dieťaťa sa však očakáva, že bude matku poslúchať a mať ju v úcte (tak ako otca) – *Nezasluhuje dôvery, kto kľaje otcu, materi.* (SPPÚ, s. 75), o čom svedčí aj jedno z desatoro prikázaní: *Cti otca i matku svoju.* (SSSJ). Matka svoje dieťa spozná za každých okolností: *Zbiť niekoho tak, že ho ani vlastná matka nespozná.* (SNK)[3], *Tak ťa buchnem – capím – fľasnem (...), že ťa ani vlastná mať nespozná.* (SPPÚ, s. 598). Matke tiež býva pripisovaná múdrosť a dobré rady: *S múdrou materou sa poradil.* (MFS, s. 143; SPPÚ, s. 170).

Z hľadiska pragmatického aspektu života matka predovšetkým varí: *Bolo by pšena, i moja mamka by kaše navarila.* (SPPÚ, s. 240). Tento obraz zachytáva aj detská riekanka (v súčasnosti aj s variantom *myšička* namiesto *mamička*): *Varila mamička kašičku, varila, varila; tomuto dala na lyžičku, tomuto na panvičku, tomuto na tanierik, tomuto na mištičku a tomuto hlávku odrezala a párala rybočku, párala, párala.* (SPPÚ, s. 631).

Je zrejmé, že v obraze matky sa spájajú viaceré profily a jednotlivé rysy, a to vo svojej zložitej spletitosti. Frazeologické jednotky, prezentované v tomto texte, nemajú, prirodzene, rovnakú frekvenciu používania, ale všetky prispeli či prispievajú k fixácii jednotlivých rysov. Mnohé z nich potvrdili aj dáta zhromaždené prostredníctvom dotazníka.

5. MATKA V KONTEXTE EMPIRICKÝCH DÁT

5.1. VÝCHODISKÁ A CHARAKTERISTIKA VÝSKUMNÉHO NÁSTROJA

Poľskí etnolingvisti zrealizovali v rámci programu ASA[24] anketu skúmajúcu rôzne hodnoty poľskej spoločnosti vrátane matky. Anketové bádanie prebehlo trikrát – v r. 1990, 2000, 2010/11 – a ukázalo, že výsledky sa v odstupoch dekád neveľmi líšia. To daných bádateľov viedlo ku konštatovaniu, že poľská národná symbolika je pomerne stabilná (bližšie napr. Bartmiński – Grzeszczak 2014). Poľskí respondenti

[24] Ankieta słovnika aksjologicznego.

charakterizovali pojem *matka* predovšetkým v sociálnom a psychosociálnom aspekte, čiastočne aj v aspekte súvisiacom s domovom, taktiež v psychickom či biologickom aspekte a okrajovo aj v iných aspektoch (etický, náboženský a pod.). Inšpirujúc sa do istej miery týmito bádaniami, uskutočnili sme dotazníkový prieskum v prostredí slovenských respondentov. Cieľom dotazníka bolo získať odpovede na otázky, aký je v slovenskej kultúre obraz typickej matky, aké významové rysy danému pojmu používatelia pripisujú. Na získanie údajov sme použili sériu otázok, ktoré sa týkali rysov typickej matky, zisťovali sme, s akými predmetmi a činnosťami je spojená, a zároveň sme chceli zistiť, aké typické kolokácie slovenskí jazykoví používatelia vytvoria s adjektívnymi derivátmi *materinský/materský* a *matkin* vo všetkých troch gramatických rodoch, ako aj aký nadradený vetný člen doplnia do spojenia ... *mojej matky*. Súčasťou otázok bol aj tzv. ALE test (but test), ktorého cieľom bolo získať informácie o charakteristických rysoch typickej matky.

Zber dát prostredníctvom elektronického dotazníka sme realizovali v januári – februári 2020 a analyzovali sme údaje od 686 respondentov[25]. Väčšina zúčastnených boli ženy, ktoré tvorili až 85,71 % (n = 588), mužských respondentov bolo podstatne menej – 14,29 % (n = 98). Z hľadiska veku bola skupina respondentov rôznorodá, najväčšiu časť tvorili skupiny vo veku 25 – 45 rokov (55,83 %) a 18 – 25 rokov (26,24 %). Respondenti pochádzali z rôznych častí celého Slovenska, prevažne však z miest, a všetci boli slovenskí rodení hovoriaci.

5.2 ANALÝZA A INTERPRETÁCIA EMPIRICKÝCH DÁT

5.2.1 Kto je matka?

Vychádzajúc z predpokladu, že bežný používateľ jazyka neuvažuje lexikografickým spôsobom (v hraniciach „najbližší nadradený pojem – znaky odlišujúce od ostatných prvkov v triede“), ale napriek tomu disponuje istou lexikálnosémantickou kompetenciou, umiestnili sme na úvod jadrovej časti dotazníka otázku *Kto je matka?* Respondenti sa väčšinou pokúsili opísať význam slova, predpokladáme, že práve ten, ktorý zodpovedá ich prototypovej predstave. Podľa očakávaní vo všetkých získaných opisoch významu dominovala nadradená kategória „je to žena“ – 40,8 % respondentov. Ďalšie dominujúce charakteristiky boli: „porodila dieťa“[26], „vychováva dieťa“, „stará sa (o deti, domácnosť)“ a „miluje svoje dieťa“. Ďalšie, trochu menej frekventované charakteristiky boli: „je najvzácnejšia, najdôležitejšia“, „tvorí základ/srdce rodiny“, „je blízka, najbližšia“, „obetuje sa pre svoje deti“, „je oporou,

[25] Dotazník vyplnilo ho 691 respondentov, z ktorých sme však 5 odstránili pre nekompletnosť odpovedí.

[26] Viac než 6 % opýtaných zdôraznilo, že v ponúkanej charakteristike vnímajú obraz matky širšie – aj s ohľadom na adoptívne matky (napr. *Žena starajúca sa o deti, či už vlastné alebo nie*. Alebo: *Žena, ktorá porodí dieťa. Prípadne žena, ktorá si dieťa osvojí.*).

možno sa na ňu spoľahnúť“, „utešuje dieťa“, „poskytuje istotu, bezpečie“. Percentuálne zastúpenie frekventovaných charakteristík vizualizuje graf 1. Medzi málo frekventované (1 – 3 %), ale jednako opakovane vyskytujúce sa patrili tieto charakteristiky (usporiadané podľa frekvencie výskytu): „vytvára domov“, „podporuje, pomáha“, „radí“, „je inšpiráciou, vzorom, idolom“, „je učiteľkou“, „je dobrá“. Respondenti teda dominantne vo svojich definíciách matky zdôrazňovali jej sociálne funkcie a výsledky sú podobné ako v poľských dotazníkoch.

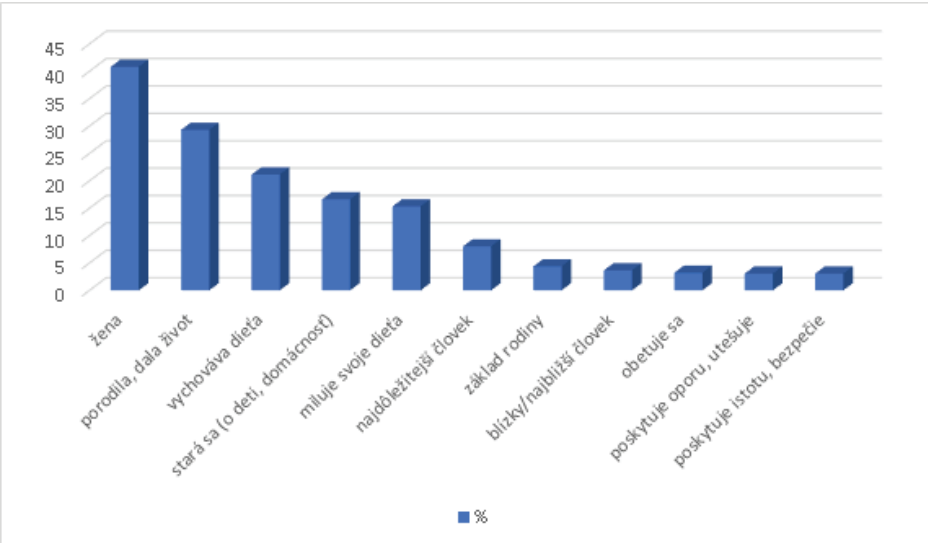

Graf 1 Kto je matka?

5.2.2. Ktoré slovo matku najlepšie charakterizuje?

Ďalšiu otázku tvorilo zisťovanie jedinej asociácie – respondenti mali za úlohu uviesť *jedno slovo, ktoré matku najlepšie charakterizuje*. Takmer 700 opýtaných uviedlo 106 rôznych slov (dominantne substantíva, čiastočne adjektíva), z ktorých boli najviac zastúpené tieto: 1. láska (n = 197), 2. obetavá (94), 3. starostlivá (82). Viaceré slová bolo možné hniezdovať, pretože označovali podobné, príp. identické hodnoty či rysy. Takéto usporiadanie ukázalo nasledujúce rozloženie najfrekventovanejších charakteristík: 1. milujúca (41,69 %), 2. obetavá (13,99 %), 3. starostlivá (12,97 %), 4. tá, ktorá vytvára bezpečný domov (5,98 %), 5. tá, ktorá dáva život (5,39 %). Medzi menej časté, ale do istej miery opakované patrili tieto charakteristiky: vzor, dobrá, pracovitá, tá, o ktorú sa možno oprieť, oddaná, nenahraditeľná, zodpovedná, trpezlivá.

Aj pri tejto otázke sa ako dominantný ukazuje trs psychosociálnych charakteristík, ktoré vyplývajú zo vzťahu dieťaťa k matke. V poľskom bádaní jedinej aso-

ciácie najvyššie pozície zaujali slová „láska“ a „dobrota“ (porov. Bartmiński, 2008, 2016). Prvá z prezentovaných asociácií je zhodná, ale obraz „dobrej matky“ sa u slovenských respondentov ukázal ako periférny.

5.2.3. Aká je typická matka?

Na otázku, *aká je typická matka*, uvádzali respondenti odpovede prevažne adjektívneho rázu, niektoré z odpovedí boli jednoslovné, ale viacerí respondenti uviedli celý zväzok charakteristík. Aby sme sa vyhli skresleniu daných výsledkov, zobrali sme do úvahy všetky uvedené charakteristiky. Desať najfrekventovanejších odpovedí zachytáva tabuľka 1.

p. č.	Charakteristika	n	%
1.	starostlivá, opatrujúca	282	41,11
2.	milujúca, láskyplná	199	29,01
3.	obetavá	167	24,34
4.	láskavá, prívetivá	137	19,97
5.	unavená, vyčerpaná	38	5,54
6. – 7.	(primerane) prísna – (*prísna, ale citlivá; občas prísna* a i.)	34	4,96
6. – 7.	zodpovedná	34	4,96
8.	ochranárska, ochraňujúca	29	4,23
9.	má strach o deti (*bojazlivá, ustráchaná, úzkostlivá*)	24	3,5
10.	chápavá, chápajúca	23	3,35

Tabuľka 1 Aká je typická matka?

V porovnaní s výsledkami, ktoré prezentovali poľskí bádatelia, sú zrejmé niektoré rozdiely. V prvom rade frekvencia prvých dvoch charakteristík má u poľských respondentov opačné poradie – matka je podľa nich primárne milujúca, jej starostlivosť sa umiestnila až za materinskou láskou. Charakteristika súvisiaca s únavou a vyčerpanosťou, ako ani charakteristika „prísna“ sa medzi desiatkami deskriptívnych čŕt poľských respondentov nenachádzajú. Zodpovednosť ako charakteristickú črtu typickej matky uviedlo takmer 5 % slovenských respondentov, kým v poľských výskumoch sa tieto výsledky vo všetkých dotazníkoch pohybovali okolo 1 %. Aj tzv. ALE test (pozri 5.2.6.) potvrdil, že slovenská spoločnosť má od matky isté očakávania, t. j. že bude zodpovedať alebo sa približovať obrazu zodpovednej a starostlivej matky. Obraz chápavej matky zaujíma v skorších poľských dotazníkoch prednejšie priečky, ale v neskorších táto charakteristika klesá, hoci je trochu vyššie než u slovenských respondentov (8. miesto). Vzhľadom na fakt, že poľskí respondenti boli výlučne univerzitnými študentmi, pozreli sme sa pri vyhodnotení tejto otázky samostatne na vekovú skupinu 18 – 25 rokov (181 respondentov). Výsledky sa od celko-

vej skupiny respondentov extrémne nelíšia, posilnená je však charakteristika starostlivej (takmer 47 %) aj prísnej matky (viac než 7 %), čo je vzhľadom na vek pochopiteľné. U mladých respondentov nie je v prvej desiatke zastúpená charakteristika zodpovednej matky, ale medzi opakovane referovanými črtami sa (s nižšou frekvenciou) jednako vyskytuje. Dané rozdiely medzi poľskými a slovenskými respondentmi nemožno uspokojivo interpretovať, pretože jednak nepoznáme všetky vstupné dáta súvisiace s poľským výskumom a jednak ide o odbornú sféru psychológie a sociológie. Na základe uvedeného sa možno azda len domnievať, že poľská kultúra je výraznejšie fixovaná na tradičné hodnoty než slovenská a tiež – možno aj vzhľadom na vyššiu religiozitu[27] – môže matka v poľskej kultúre vo všeobecnosti požívať väčšiu úctu. V prospech tohto tvrdenia by mohol hovoriť aj fakt, že u poľských bádateľov sa neobjavovali negatívne charakteristiky matiek[28], u slovenských respondentov sa odpovede referujúce na negatívne rysy objavovali v súvislosti s každou otázkou v dotazníku (*matka kričí, bije, kritizuje...*), hoci v porovnaní s pozitívnymi charakteristikami mali výrazne nižšie zastúpenie. V súvislosti s výskumom spojeným s hodnotami však treba brať do úvahy, že zozbierané dáta môžu zahŕňať množstvo sociálne želateľných odpovedí, t. j. respondent odpovedá podľa ideálnej predstavy, ako by zrejme mal odpovedať, čo sa od neho očakáva, čo „sa patrí“.

5.2.4. Aké predmety sú pre matku typické?

Súčasťou dotazníka bola aj otázka, ktorej cieľom bolo zistiť, s akými predmetmi si respondenti asociačne matku spájajú. V odpovediach dominovala predovšetkým *varecha/vareška* (25,95 %) a viaceré predmety súvisiace so starostlivosťou o domácnosť (*hrnce* – 8,75 %, *zástera* – 6,85 %, *vysávač* – 5,39 %), rodinu, a deti (*kočík* – 7,73 %,), ale aj skupina predmetov, ktoré súvisia so ženským skrášľovaním a odievaním (spolu s doplnkami), kde najviac dominovala *kabelka* – 4,96 % – a ostatné predmety, napr. *dámske šaty* alebo *parfum* – 1,75 % – sa vyskytovali len okrajovo. Výraznejšie zastúpenie mala spomedzi predmetov aj *kniha* (10,06 %), pričom nie je možné rozlíšiť, či ide o obraz matky čítajúcej deťom alebo matky čítajúcej si pre vlastné potešenie/učenie sa a pod. Zaujímavosťou je, že istú mieru opakovanosti výskytu mal aj *mobil/smartfón/telefón* (3,5 %) – pravdepodobne reprezentujúci komunikáciu matky s dieťaťom. Celkovo je možné predmety, ktoré si respondenti asociovali s matkou, rozdeliť do viacerých skupín: a) príprava jedla, b) starostlivosť o dieťa, c) skrášľovanie sa, d) upratovanie domácnosti, e) údržba odevov, f) nakupovanie. Percentuálne zastúpenie jednotlivých skupín predmetov znázorňuje graf 2.

---

[27] Podľa údajov štátnych štatistických úradov je v Poľsku takmer 94 % veriacich[5], na Slovensku 76 %.[6]

[28] Treba však povedať, že vo výskumoch M. Karwatowskej (1997) sa negatívne charakteristiky predsa len objavujú.

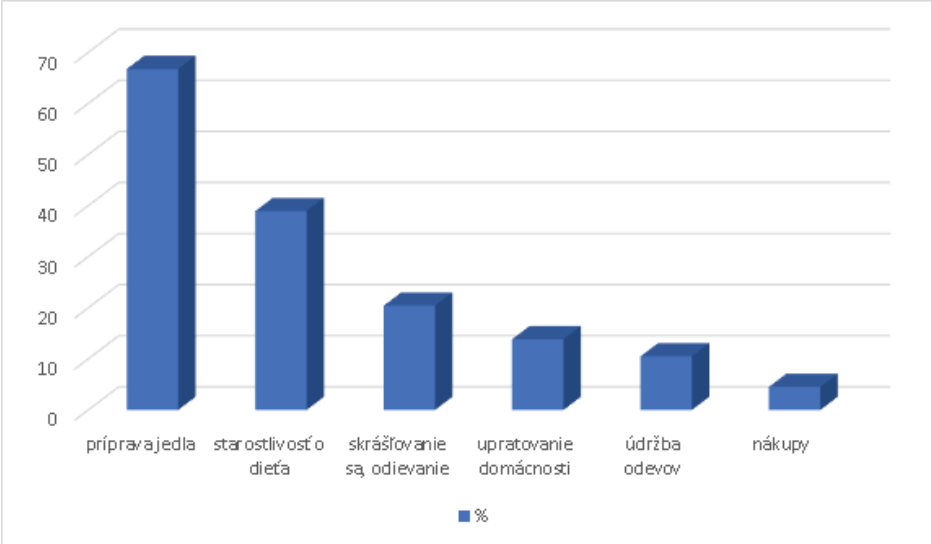

Graf 2 Skupiny predmetov, s ktorými je matka asociovaná

Aj tieto údaje odkazujú predovšetkým na sociálne funkcie, ktoré matka v rodine plní. Podobné výsledky sa ukazujú aj v poľských výskumoch. Varenie ako typická činnosť matky je však asociovaná predovšetkým s hrncami (aj iným kuchynským náradím a náčiním). Ako významné sa v tomto porovnaní ukazujú tri charakteristiky. J. Bartmiński (2016, s. 124) uvádza, že poľskí respondenti len okrajovo referovali na starostlivosť o malé deti (kočík, plienky a pod.) či skrášľovanie sa matky (rúž, šminky a pod.) a kniha či smartfón sa v poľských výskumoch vôbec nespomína. Medzi slovenskými respondentmi mal kočík ako predmet typický pre matku pomerne výrazné zastúpenie (4. pozícia v poradí najčastejšie zmieňovaných predmetov), čo možno uspokojivo vysvetliť tým, že našu výskumnú vzorku tvorili rôzne vekové kategórie, teda aj mladé matky, pre ktoré je starostlivosť o novorodencov či dojčatá, prirodzene, asociovaná s týmto predmetom každodennej potreby. Rozdiel v oblasti skrášľovania si vysvetľujeme tým, že poľský výskum asociácií predmetov sa realizoval pred 30 rokmi. Odvtedy prešla poľská i slovenská spoločnosť dynamickými zmenami, ktorých konzekvencie sú zrejmé aj v zdôrazňovaní ideálu krásy, mladosti a štíhlosti[29]. Časový odstup medzi poľským a slovenským výskumom sa prejavuje aj

[29] Podľa G. Lipovetského (2000, s. 146 – 151) nastal v rámci ideálu ženskej krásy posun od kyprých tvarov, ktoré boli symbolom ženy – matky (rodičky), k štíhlosti, ktorá je sprievodným javom spoločenskej premeny vnímania ženy nielen ako matky, ale ako nezávislej individuality. Novodobý ideál krásy sa riadi komerčným diktátom reklamného a mediálneho diskurzu (porov. tiež Eco 2015, s. 418 – 428), ktorých množstvo a dostupnosť za ostatných 30 rokov výrazne narástli.

v súvislosti s uvádzaním smartfónu či telefónu (okrajovo aj počítač či notebook) ako predmetom typickým pre matku.

5.2.5. Čo matka najčastejšie robí?

Ďalšia otázka bola zameraná na zisťovanie, s akými činnosťami je matka u väčšiny respondentov asociovaná (táto otázka sa v poľských výskumoch nenachádza). Aj tu respondenti uvádzali v jednej niekoľko činností – brali sme do úvahy všetky dáta. Hoci medzi uvedenými činnosťami dominovali činnosti *varí* (32,8 %), *stará sa o deti* (21,43 %) a *upratuje* (19,97 %), možno tieto činnosti zlúčiť do väčších celkov. Prvú skupinu tvoria činnosti spojené s kuchyňou a starostlivosťou o domácnosť – *matka varí, pečie, upratuje, žehlí, perie, nakupuje, stará sa o domácnosť* a pod. (80,17 %). Druhú skupinu tvoria činnosti spojené so starostlivosťou o deti, príp. celú rodinu (69,39 %). Do tejto skupiny sme zaradili všeobecnejšie odpovede – *stará sa o deti, rodinu, stará sa, venuje sa deťom* – aj odpovede pomenúvajúce konkrétne činnosti starostlivosti, napr. *ukladá deti spať, prebaľuje, oblieka deti* a pod. Ostatné činnosti majú výrazne nižšie zastúpenie, bližšie údaje poskytuje tabuľka 2. Zaujímavé v tejto súvislosti je, že matka je vnímaná ako pracujúca žena, ktorá má zamestnanie, príp. kariéru. Väčšina uvádzaných činností súvisí s psychosociálnym profilom matky.

p. č.	**okruh činnosti**	**príklady**	**n**	**%**
1.	kuchynské činnosti a starostlivosť o domácnosť	varí, pečie, upratuje, žehlí, perie, nakupuje, stará sa o domácnosť	550	80,17
2.	starostlivosť o deti, príp. celú rodinu	stará sa o deti, rodinu, stará sa, venuje sa deťom, ukladá deti spať, prebaľuje, oblieka deti	476	69,39
3.	zamestnanie	pracuje, chodí do práce, venuje sa kariére	70	10,2
4.	výchova	vychováva, napomína deti, pochváli	68	9,91
5.A	vzdelávanie dieťaťa	učí, informuje, vysvetľuje	62	9,04
5.B	prejavy lásky	miluje, ľúbi, objíma, túli sa, dáva pusu...	62	9,04

Tabuľka 2 Čo matka najčastejšie robí?

5.2.6. ALE test

Ďalšiu otázku tvoril tzv. ALE test, ktorý pozostával z otvorenej otázky obsahujúcej odporovaciu spojku: *Veronika je matka, ale....* Úlohou respondentov bolo dokončiť vetu podľa vlastného uváženia. Pri hodnotení sme vychádzali z predpokladu,

že vzhľadom na odporovaciu spojku bude doplnená charakteristika v opozícii so stereotypnou predstavou matky. J. Bartmiński (2006, s. 123) zdôrazňuje vhodnosť otvorených otázok v tomto type výskumov predovšetkým v súvislosti s faktom, že na rozdiel od zatvorených otázok nesugerujú žiadne odpovede. V rámci tohto jednoduchého testu najviac dominovali odpovede, ktoré implikovali, že matka má aj iné roly – predovšetkým je žena, partnerka/manželka a priateľka/kamarátka (18,22 %) – napr. *Veronika je matka, ale nielen to, je aj manželka*. Pokiaľ ide o samotné charakteristiky, najvýraznejšie bola zastúpená skupina výpovedí, ktorá implikovala obraz matky ako tej, ktorá je natoľko oddaná rodine, že nemá na nič iné čas (11,08 %): *Veronika je matka, ale stíha sa venovať sama sebe., ... má čas aj na svoje koníčky., ... stretáva sa aj so svojimi kamarátkami.* a pod. Tretiu skupinu tvoril obraz starostlivej matky (8,89 %): *Veronika je matka, ale o svoje deti sa nestará., ... krkavčia., ... nie je starostlivá.* a pod. Štvrtá skupina výpovedí sa týkala obrazu matky, ktorá popri svojich rodinných povinnostiach nestíha prácu, nevenuje sa kariére (6,27 %): *Veronika je matka, ale v práci všetko stíha, ... zvláda aj chodiť do práce, ... stále sa venuje svojej kariére.* a pod. Výraznejšie zastúpenie mali ešte charakteristiky súvisiace s očakávaniami spoločnosti – od matky sa očakáva, že bude spĺňať sociálne funkcie: *Veronika je matka, ale nespráva sa tak., ... nestará sa tak, ako sa očakáva.* a pod. (3,64 %). Rovnakú frekvenciu mala aj charakteristika matky ako staršej osoby (neraz s referenciou, že je vďaka tomu skúsenejšia): *Veronika je matka, ale mladá., ... ale príliš mladá., ... ale mladá, a tak je neskúsená.* a pod. Ďalšie charakteristiky, ktoré sa síce vyskytovali opakovane, ale s nižšou frekvenciou než predchádzajúce, implikovali predstavu matky ako ženy žijúcej v partnerskom zväzku, ktorá je zodpovedná a miluje svoje deti. Aj táto otázka teda potvrdzuje, že matka je primárne konotovaná v súvislosti s psychosociálnym profilom, no objavuje sa tu aj pragmatický profil (pracujúca matka). V poľských výskumoch sa ako dominantné objavovali predovšetkým spoločenské funkcie matky („miluje svoje deti“, „je láskavá“, „starostlivá“, „citlivá“ a pod.). U slovenských respondentov bola zdôrazňovaná rôznorodosť rol ženy, z čoho je zrejmé, že matka je len jednou z nich (čo potvrdzujú aj české bádania A. Christou, 2020) a žena ako nadradená kategória má viacero prototypových realizácií. Aj výsledky tejto dotazníkovej otázky dopĺňajú slovenský obraz matky o rys pracujúcej ženy, ktorá je zaneprázdnená a na nič nemá čas. Predpokladáme, že tento rozdiel môže vyplývať (ako pri viacerých predchádzajúcich) z časového odstupu medzi realizáciou poľského a slovenského výskumu, ktorý zahŕňa zmenu postavenia ženy v spoločnosti, jej funkcií, identity a čoraz výraznejšiu individualitu.

5.2.7. Vytváranie slovných spojení

Pokiaľ ide o sériu otázok súvisiacu s vytváraním slovných spojení s adjektívnymi derivátmi *materský, materinský* vo všetkých troch gramatických rodoch, respon-

denti podľa očakávaní frekventovane uvádzali lexikalizované spojenia typu *materské mlieko* (32,07 %), *materinský jazyk* (29 %), *materské znamienko* (19,97 %), *materinský pud* (16,18 %), *materinská láska* (6,27 %), *materská dovolenka* (3,06 %). Tieto slovné spojenia implikujú už spomínané rysy, napr. „matka dojčí, kŕmi dieťa“, „matka dieťa učí (hovoriť)“, „dieťa po matke dedí“ atď. V spojení s posesívnymi adjektívami (*matkin, matkina, matkino, matkine/-i*) a substantívom v pozícii nezhodného atribútu (... *mojej matky*) bola už variabilita slovných spojení výrazne väčšia. Pomerne frekventovane sa vyskytovali spojenia označujúce vzťah s deťmi: *matkino dieťa* (28,43 %), *matkin syn/synček* (25,36 %), *matkina dcéra/dcérka/dcérenka* (22,45 %), *matkine deti* (3,94 %), *dieťa/deti mojej matky* (3,64 %). Medzi slovnými spojeniami, ktoré respondenti vytvárali, bolo viacero takých, ktoré explicitne aj implicitne referovali na lásku matky: *matkina láska/láskavosť* (14,13 %), *matkino srdce* (14,86 %), *láska mojej matky* (10,79 %), *matkin cit* (3,35 %), a na prostriedky prejavu tejto emócie: *matkino objatie* (9,18 %), *matkine ruky, dlane* (8,31 %), *matkina/-o náruč/-ie* (9,48 %), ako aj *ruky/dlane/náruč mojej matky* (2,77 %), ďalej *matkin úsmev* (6,56 %), v nižšej frekvencii aj *matkin/-e bozk/-y, matkin dotyk*. Vzťah matky s dieťaťom reflektujú aj kolokácie referujúce na vzájomnú komunikáciu: *slovo/-á mojej matky* (5,39 %), *matkino slovo* (4,96 %), i *matkine slová* (1,46 %), *matkin hlas* (2,36 %), ale aj *reč, telefonáty* či *rady mojej matky*. Aj v týchto dotazníkových odpovediach sa objavuje charakteristický rys matky: *matkina starostlivosť* (4,52 %), okrajovo i *starostlivosť mojej matky*. Rovnako sa tu črtá strach matky o deti ako jeden z typických rysov daného obrazu: *matkine starosti, starosti/strach matky*. Matku – rodičku medzi kolokáciami zachytáva predovšetkým *matkino lono* (13,99 %). V nižších frekvenciách sa opakovane vyskytujú kolokácie referujúce na viacero charakteristík matky, ktoré priniesli jazykové dáta alebo odpovede na zvyšné dotazníkové otázky, napr. *matkina obetavosť, zodpovednosť, výchova; matkin záujem, hnev, krik; matkino pokarhanie, kričanie, dobro, porozumenie; matkine výčitky, výchovné metódy; práca, sila, dobro mojej matky.* Hoci tieto slovné spojenia v porovnaní s uvádzaním typických predmetov či činností výraznejšie nereflektujú domáce práce matky, varenie a príprava jedla sa tu predsa len vyskytujú: *matkin koláč, obed, krém, jedálniček, mixér; matkina kuchyňa, vareška, kuchárska kniha; matkino varenie, jedlo; matkine koláče, recepty, dobroty, buchty; varenie, varecha, jedlo... mojej matky.* Okrajovo sa v slovných spojeniach objavujú aj kolokácie, ktoré potvrdzujú vnímanie skrášľovania sa matky ako jedného z charakteristických rysov jej obrazu (iste menej charakteristický než matka – rodička alebo matka – kuchárka, ale evidentne prítomný): *matkin rúž, parfum, hrebeň, náhrdelník, prsteň, prívesok; matkina bižutéria, blúzka; matkine šperky, natáčky.*

Vo všetkých týchto typických kolokáciách sa odrážajú charakteristiky matky vyplývajúce už z jazykových dát, ako aj z ostatných dotazníkových odpovedí. Sú

dôkazom ustálených predstáv o matke (srdce symbolizuje materinskú lásku, úsmev jej nehu, ruky zas matkinu láskavosť i starostlivosť a pod.).

Poľský výskum bol vzhľadom na lexikálnosémantickú charakteristiku poľštiny obmedzený na zisťovanie konvenčných sémantických kolokácií výhradne s adjektívom *matyczny* (*materský, materinský, matkin*) a neskúmal kolokácie so substantívom v pozícii nezhodného atribútu (... *mojej matky*). Slovenské dáta sú v tejto oblasti rôznorodejšie a vzhľadom na spomínaný časový rozdiel medzi slovenským a poľským výskumom prinášajú aj viaceré slovné spojenia, ktoré reflektujú spoločenské zmeny (*matkine telefonáty*). Taktiež sú tu prítomné negatívne konotácie spojené s rysom prísnej matky (*matkin hnev, krik; matkino pokarhanie, kričanie; matkine výčitky* a pod.).

5.3. ZÁVEREČNÁ POZNÁMKA K VYHODNOTENIU EMPIRICKÝCH DÁT

Kombinácia analýzy jazykových dát a empirických dát nám umožňuje vytvoriť náčrt profilov obrazu matky v slovenčine. Tvorí ich súbor základných i fakultatívnych charakteristík matky, pričom ich počet nemožno vzhľadom na dynamiku vývoja spoločnosti vnímať ako konečný, nemenný. Ide o otvorenú štruktúru spoločensky stabilizovaných rysov, vlastností, činností a sociálnointerakčných prejavov, ktoré sú pre obraz matky v slovenskej spoločnosti relevantné.

6. NÁČRT PROFILOV MATKY

Hranice medzi rysmi aj profilmi sú priepustné, nie sú ostré, pretože roly a polohy matky sa prelínajú. Napr. to, že matka varí alebo upratuje, je súčasťou praktického profilu, ale zároveň ide o súčasť starostlivosti o rodinu. To, že matka miluje svoje dieťa, je súčasťou psychosociálneho profilu, ale niekto by mohol namietať, napr. argumentujúc starostlivosťou iných samíc cicavcov, že tento cit je aj biologicky podmienený. Napriek tomu sme sa však pokúsili vymedziť niekoľko profilov na základe analýzy jazykových aj empirických dát. Považujeme to však za prvý náčrt jazykového obrazu matky v slovenčine, pretože v danom „balíku údajov“ nateraz chýbajú komplexnejšie zozbierané textové dáta (umelecké a folklórne texty, súčasný mediálny a marketingový diskurz a pod.). Významový rys „matka učí“ vnímame ako súčasť etického profilu, a to predovšetkým vzhľadom na fakt, že dieťa si osvojuje od rodičov sústavu mravných noriem. Vedomosti bývajú osvojované/odovzdávané zároveň s postojom k danej informácii. V slovenskom jazykovom obraze matky sa však zatiaľ javí ako dominantný aj vnútorne najbohatší psychosociálny profil.

Nadradenú kategóriu pojmu *matka* tvorí žena (ktorá sa skrášľuje, často je zároveň aj manželka). Prvú skupinu charakteristík možno začleniť do **1. biologického, fyziologického profilu:** a) matka – rodička (rodí/porodila dieťa; v matke sa dieťa

vyvíja), b) matka dojčí a c) po matke sa geneticky dedí (fyzické vlastnosti, charakter). **2. Psychosociálny profil** je bohatý a vnútorne štruktúrovaný, pričom jednotlivé charakteristiky spolu súvisia. Vyplývajú predovšetkým zo sociálnej funkcie matky v rodine: a) matka je starostlivá, b) matka miluje svoje dieťa, je nežná, srdečná, utešuje svoje dieťa c) matka ochraňuje svoje dieťa, vytvára/poskytuje domov (= istotu, bezpečie), d) matka má dôležitú/najdôležitejšiu pozíciu v rodine, e) dieťa je závislé od matky, je mu najbližšou osobou, f) matka dieťaťu pomáha, je mu oporou, podporuje ho, dieťa sa na ňu môže spoľahnúť, g) matka je milovaná, požíva úctu, h) matka je jediná, nenahraditeľná, i) matka rozumie svojmu dieťaťu, je chápavá, j) matka pozná svoje dieťa, k) matka trestá, bije svoje deti, l) matka je k svojmu dieťaťu dobrá a m) spoločnosť na ňu kladie očakávania. V rámci **3. psychologického profilu**, ktorý je najmenej rozvinutý, by sme mohli na základe analyzovaných dát vymedziť predovšetkým tri charakteristiky: a) matka je múdra, b) matka je zodpovedná a c) matka je prísna. Tento profil odlišujeme od psychosociálneho, pretože zahŕňa rysy, ktoré nie sú absolútne závislé od povahy sociálnej interakcie. Matka nie je len osobou, ktorá sa o deti stará, ale možno jej prisúdiť aj také charakteristiky, ktoré vytvárajú jej **4. etický profil**: a) matka je vzor hodný nasledovania, b) matka vychováva, učí, vzdeláva svoje dieťa, c) matka radí a d) matka je obetavá. Sériu profilov uzatvára **5. pragmatický profil**, ktorý zahŕňa charakteristiky matky spojené s praktickou dimenziou života: a) matka varí, b) matka sa stará o domácnosť (upratuje, stará sa o šatstvo, nakupuje) a c) matka pracuje (doma alebo v zamestnaní). Možno by sme mohli uvažovať aj o náboženskom profile, ktorý tvorí Matka Božia, považovaná za biologickú matku, hoci počala nadprirodzeným spôsobom. Panna Mária je teda vnímaná ako biologická matka, ale bez sexuálnej konotácie, ktorá sa s počatím dieťaťa spája. Na rozdiel od matky v rodine nemá negatívne charakteristiky, ktoré by vyplývali z doposiaľ získaných dát. Z empirických dát je zrejmé, že matka spĺňa viaceré roly, je často manželkou otca dieťaťa a očakáva sa od nej, že rolu matky bude plniť zodpovedne.

7. ZÁVER

Je zrejmé, že jazykový obraz matky v slovenčine má bohato členitú štruktúru, je zmesou tradičného jazykového obrazu matky, ktorý zachytávajú predovšetkým jazykové dáta, so súčasným, o ktorom svedčia najmä výsledky dotazníka. Tradične je matka vnímaná ako žena, ktorá porodila dieťa (alebo ho adoptovala či sa oň pestúnsky stará), vychováva ho, stará sa oň, miluje ho, učí, ochraňuje, vytvára mu domov a pod., pričom mu je zároveň vzorom, je milovaná a požíva úctu. Dotazníkové údaje tento obraz potvrdzujú a zároveň ho rozširujú o charakteristiky vyplývajúce zo spoločenských zmien. Jedna z výraznejších charakteristík matky sa týka jej vnímania ako pracujúcej ženy, ktorá je zaneprázdnená. Tieto dáta tiež zachytávajú posun

od bezprostrednej komunikácie s dieťaťom (*matkino slovo*) k sprostredkovanej komunikácii (*smartfón* ako typický predmet matky). Zmeny v spoločenskom živote teda modifikujú aj skúmaný obraz matky, čo sa môže postupne prejaviť aj v jazyku (odzrkadlenie spoločenskej situácie vo frazéme *mama hotel*).

V porovnaní s poľskými výskumami možno skonštatovať, že tradičný slovenský obraz matky sa od poľského (či českého) výrazne nelíši. Aj v slovenskej spoločnosti dominujú v tomto obraze sociálne funkcie matky v rodine. Vzhľadom na odlišné jazykové dáta sa však v poľskom obraze matky ukazujú niektoré rysy, ktoré v slovenskom (na základe doterajších analyzovaných dát) prítomné nie sú, napr. „deti matku poslúchajú, resp. majú poslúchať" či „dieťa má byť matke vďačné", a naopak, niektoré rysy, ktoré sa vyskytujú v slovenskom kontexte, v poľskom chýbajú, napr. „dieťa je závislé od matky" či „matka učí, vzdeláva svoje dieťa". Pri analýze dotazníkových odpovedí sa ukázalo, že v slovenskom kontexte je matka menej často hodnotená ako dobrá (táto charakteristika pri žiadnej z otázok neobsadila vrchné pozície, ako to bolo v poľských dotazníkoch) a častejšie ako prísna, trestajúca. V slovenskom prostredí je obraz typickej matky doplnený o rys pracujúcej a zároveň vyčerpanej a unavenej ženy. Slovenskí respondenti tiež zdôrazňovali viacrolovosť ženy, výraznejšie predostierali tiež obraz matky ako ženy, ktorá sa stará o svoj vzhľad a skrášľuje sa.

Obraz matky v slovenčine, ktorý sme načrtli, však nie je kompletný. Je potrebné analyzovať textové dáta, v ktorých sa obraz matky tematizuje, a to tak folklórne, ako aj súčasné texty (aj feministicky orientované, obraz matky v reklamnom diskurze, diskusie na internetových stránkach a sociálnych sieťach a pod.). Tieto dáta bezpochyby dotvárajú obraz matky a aktualizujú ho. Dá sa predpokladať, že v reklamnom diskurze bude dominovať obraz ideálnej matky, ktorá sa stará o domácnosť aj rodinu a pritom spĺňa ideál krásy a štíhlosti. Zaujímavé výsledky by mohol priniesť tiež pohľad na rôzne materské a antimaterské diskusné fóra, kde možno anticipovať kontrastné rysy súčasného obrazu matky. Až po analýze a interpretácii týchto údajov možno získať plastický obraz matky v našom jazykovo-kultúrnom spoločenstve.

Literatúra

BARTMIŃSKI, J. – GRZESZCZAK, M. (2014): Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich. In: *Etnolingwistyka*, 26, s. 21 – 44.

BARTMIŃSKI, J. – NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (2007): Profily a subjektová interpretace světa. In: *Slovo a smysl*, 6/8, 310 – 321.

BARTMIŃSKI, J. (2008): Polski stereotyp matki. In: *Postscriptum Polonistyczne*, 1/1, 33 – 53.

BARTMIŃSKI, J. – PANASIUK, J. (2001): Stereotypy językowe. In: Bartmiński, J. (ed.): *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie Skłodowskiej, 371 – 396.

BARTMIŃSKI, J. (2006): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie Skłodowskiej.

BARTMIŃSKI, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské konitivní etnolingvistiky*. Ed. I. Vaňková. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 19.
BAŃCZEROWSKI, J. (2008): Obraz matki w *świetle* węgierskich i polskich materiałów ankietowych. In: *Studia Slavica*, 53/2, 275 – 285.
BELIŃSKA-GRADZIEL, I. (2009): *Stereotyp rodziny we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy & Fundacja Slawistyczna 2009.
BRAXATORISOVÁ, A. (2021): On Conceptual and Axiological Aspects of the Word Mutter 'Mother' in Context (Based on Corpus Material). In: *Jazykovedný časopis*, 2021, 72/2, 643 – 653.
BRÜCKNER, A. (1927): *Etymologiczny s*łownik języka polskiego. *Tom I. A – O*. Kraków: Wydawnictwo Krakowska Spółka Wydawnicza, 325 – 326.
DOLNÍK, J. (2007): Prototyp v lexikálnom význame. In: Ološtiak, M. (ed.): *Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc., Prešov 5. december 2000.* Košice: Vydavateľstvo LG, 107 – 113.
ECO, U. (2015): *Dějiny krásy*. Praha: Argo.
EVANS, V. (2009): *How Words Mean: Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction*. Oxford: Oxford University Press.
FILLMORE, Ch. J. (1976): Frame Semantics and the Nature of Language. In: *Annals of the New York Academy Science. Origins and Evolution of Language and Speech*, 280, 20 – 32.
GRZEGORZCZYKOWA, R. (2010): *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
HILFERTY, J. (1997): Mothers, lies and bachelors: A brief reply to Wierzbicka (1990). In: *Word*, 48/1, 51 – 59.
CHRISTOU, A. (2020): Žena v českém *tradičním obrazu světa. Etnolingvistická studie*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
JAKOBSON, R. (1971): *Studies on Child Language and Aphasia*. The Hague: Mouton.
JĘDRZEJKO, E. (1994): Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. In: *Język a kultura*, 7/9, 159 – 172.
KARWATOWSKA, M. (1997): Matka w ocenie dzieci i młodzieży. In: Ożdżyński, J. – Rittel, T. (eds.): *Sprawności językowe*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Edukacja", 243 – 252.
KARWATOWSKA, M. (1998): Semantyczny obraz MATKI w wypowiedziach uczniów (autor, intencje tekstu i gatunkowe wyznaczniki charakterystyki). In: Porayski-Pomsta, J – Podracki, J. (eds.): *Tekst – Wypowiedź – Dyskurs w dydaktyce szkolnej*. Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa", 70 – 79.
KMECOVÁ, S. (2016): Pec sa im pováľala... materstvo a jeho obraz v slovenskej a slovinskej frazeológii. In: Andres, R. – Rezoničnik, L. – Rožič, M. – Zavašnik, N. (eds.): *Slovanski jeziki na stičišču kultur. Nova Gorica, 14. oktober 2015.* Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 61 – 74. Dostupné na: https://www.slov.si/wp-content/uploads/2016/06/zbornik_mladih_slasvistov_2016.pdf
LAKOFF, G. (2006): Ženy, oheň a nebezpečné *věci*. Praha: Triáda.
LANGACKER, R. W. (2008): *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
LIPOVETSKY, G. (2000): *Třetí žena*. Praha: Prostor.
ONDRÁČKOVÁ, Z. (2010): *Komparatívny výskum detskej lexiky*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
ORGOŇOVÁ, O. – BOHUNICKÁ, A. (2011): *Lexikológia slovenčiny*. *Učebné texty a cvičenia.* Bratislava: Stimul.
VAŇKOVÁ, I. (2007): *Nádoba plná* řeči. *(Člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
VAŇKOVÁ, I. – ČURDOVÁ, V. (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. In: *Didaktické studie*, 6/1, 66 – 78.

WIERZBICKA, A. (2014): *Sémantika: elementární* a sémantické *univerzální jednotky*. Praha: Karolinum.

Pramene

BERNOLÁK, A. (1825): *Slowár Slowenskí Česko-Laťinsko*-Ňemecko-Uherskí. *Tomus I. A – I*. Budae: Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae.
HABOVŠTIAKOVÁ, K. (1990): *Človek v zrkadle frazeológie*. Bratislava: Tatran.
HABOVŠTIAKOVÁ, K. – KROŠLÁKOVÁ, E. (1996): *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii.* Bratislava: Veda.
HISTORICKÝ SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA. K – N (1992). Red. M. Majtán et al. Bratislava: Veda.
JAROŠOVÁ, A. (ved. red.) (2015): *Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N.* Bratislava: Veda.
KRÁLIK, Ľ. (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda.
KRÁTKY SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA (2003). Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda.
MACHEK, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, s. 354 – 355.
MEĽNYČUK, O. S. (hl. red.) (1989): *Etymolohičnyj slovnyk ukrajins'koji movy. Tom 3.* Kyjiv: Naukova dumka, 413 – 414.
REJZEK, J. (2015): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA. II. L – O (1960). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
SYNONYMICKÝ SLOVNÍK SLOVENČINY (2004). Red. M. Pisárčiková. 3. nezm. vyd. Bratislava: Veda.
ZÁTURECKÝ, A. P. (1974): *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. 2. vyd. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.

Internetové zdroje

[1], [4] Slovenský národný korpus – prim-9.0-public-sane. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2018. Dostupný na: https://korpus.juls.savba.sk (cit. 3. 11. 2021).
[2], [3] Slovenský národný korpus – web-5.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2020. Dostupný na: https://korpus.juls.savba.sk/web.html (cit. 4. 3. 2022).
[5] Życie religijne w Polsce. Na podstawie badania spójności społecznej 2015. Dostupné na: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/3/1/1/bss_folder_zycie_religijne.pdf (cit. 3. 11. 2021).
[6] Cirkvi a náboženské spoločnosti. Dostupné na: https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2019/12/veriaci.pdf (cit. 3. 11. 2021).